

“Miskening van de kinderzegen” Kleine gezinnen en kinderloosheid tijdens het interbellum in België

JAN VAN BAVEL & ANNELEEN BAERTS
Vrije Universiteit Brussel

In maart 1932 schrijft de redactie van *De Bond* dat België getroffen wordt door een crisis die “veel dieper, ernstiger en noodlottiger dan de economische crisis” is, namelijk “de ontvolkingskrisis” (p.35).

“Volgens de meest wetenschappelijke berekeningen, zal de Belgische bevolking binnen één eeuw met de helft verminderd zijn, indien de huidige demografische voorwaarden onveranderd blijven” (p.35).

De ‘demografische voorwaarde’ waar het allemaal om draaide, was de daling van het kindertal van de gezinnen tot onder het niveau dat nodig was om in de vervanging van de generaties te voorzien. Pater en jezuïet Valère Fallon, medeoprichter in 1921 van *De Bond der Talrijke Huisgezinnen* (waarvan *De Bond* het maandblad was) verwoordde het probleem kernachtig: er worden tegenwoordig gemiddeld twee kinderen per huwelijk geboren, terwijl er dat gemiddeld drie per huwelijk zouden moeten zijn (Fallon, 1934: 38).

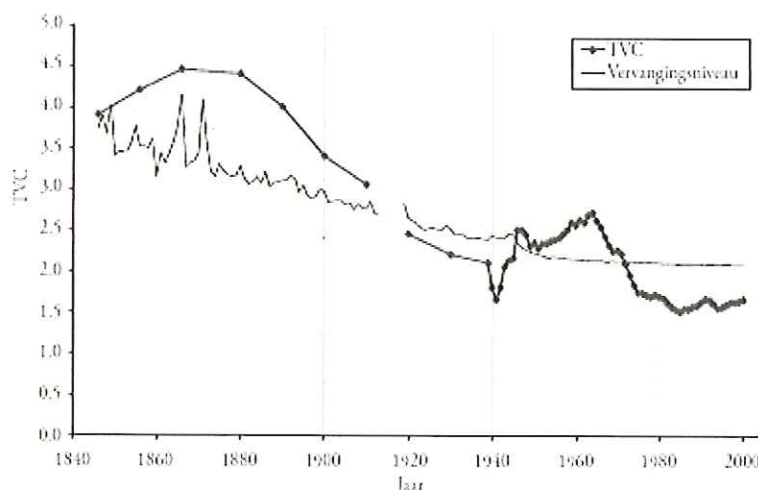
VRUCHTBAARHEID ONDER HET VERVANGINGSNIVEAU

Tijdens het interbellum zakte de vruchtbaarheid niet alleen in België maar in vele Europese landen gedurende ongeveer twintig jaar onder het vervangingsniveau (Festy, 1979; Chesnais, 1986; Frejka & Sardon, 2004). Het totale vruchtbaarheidscijfer evolueerde in België van een hoogtepunt van ongeveer 4,5 kinderen per vrouw rond de volkstelling van 1866 naar een voorlopig dieptepunt van ongeveer twee kinderen per vrouw aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog (Figuur 1). Vervolgens was er tijdens de eerste twee oorlogsjaren nog een piek naar beneden maar vanaf 1943 herstelde de vruchtbaarheid tot het niveau van 1939. Nadien volgde de babyboom. Zelfs op het hoogtepunt in 1964 (2,7 kinderen per vrouw) kon die babyboom echter niet tippen aan het vruchtbaarheidsniveau van 1910 (drie kinderen per vrouw). Deze bijdrage

Jan Van Bavel & Annelien Baerts

concentreert zich op de twintig jaar tussen 1920 en 1940. Gedurende deze hele periode lag de vruchtbaarheid onder het vervangingsniveau.

In 1939 bedroeg het vervangingsniveau 2,4 kinderen per vrouw: bijna een half kind per vrouw hoger dan het feitelijke vruchtbaarheidsniveau van dat jaar. In het midden van de negentiende eeuw waren nog ongeveer 3,8 geboorten per vrouw nodig op jaarbasis om het vervangingsniveau te bereiken – de pieken in de curve voor de negentiende eeuw zijn het gevolg van crisisterfte en epidemieën (zoals de pokkenepidemie van 1871). Als gevolg van het terugdringen van de zuigelingen- en kindersterfte daalde het vervangingsniveau geleidelijk aan tot het huidige niveau van 2,1 kinderen per vrouw. Vandaag is de kloof tussen het vervangingsniveau (2,1) en de feitelijke vruchtbaarheid (1,8) in Vlaanderen en in vele andere Europese regio's kleiner (Van Bavel & Bastiaenssen, 2008) dan tijdens het interbellum.

Figuur 1: Evolutie van het totale vruchtbaarheidscijfer (TVC)* en van het vervangingsniveau van de vruchtbaarheid in België, 1846-2000.

* Bron TVC: Debruin e.a. (2000). De cijfers voor de jaren 1846-1946 zijn benaderingen op basis van de indirect gestandaardiseerde totale vruchtbaarheidsindicatoren van Coale (Coale & Trusdell, 1986) m.b.v. de methode van Sardon (1995).

+ Eigen berekening van het vervangingsniveau op basis van de sterfietabels van België voor vrouwen, zie <http://www.mortality.org/>. Er werd uitgegaan van een constante seksratio bij de geboorte van 1,05 en een gemiddelde leeftijd van vrouwen bij de geboorte van 30 jaar. De invloed van deze laatste parameter is beperkt. De daling van het vervangingsniveau is vooral het gevolg van de daling van de zuigelingen- en kindersterfte. Zie Preston e.a. (2001: 113-116) voor uitleg bij de methode.

Kleine gezinnen en kinderloosheid tijdens het interbellum in België

Over de lage Belgische vruchtbaarheid uit het interbellum is nog nauwelijks onderzoek gedaan. Het meeste onderzoek gaat ofwel over de negentiende eeuw, ofwel over de evolutie na de Tweede Wereldoorlog. De klassieke studie over de vruchtbaarheidsdaling in België vanaf het einde van de negentiende eeuw, Lesthaeghe (1977), focust op de start van de daling vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw tot 1910 en op de verklaringen daarvoor. Eén van de belangrijkste conclusies van die studie was dat de aanvankelijke daling van de vruchtbaarheid minstens even sterk samenspoorde met de voortgang van de secularisatie als met de modernisering van de economie. Om dat aan te tonen, maakt Lesthaeghe (1977) onder andere gebruik van de verkiezingsresultaten per arrondissement bij de eerste verkiezingen met algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen, namelijk die van 1919. Het latere werk van Lesthaeghe over de Tweede Demografische Transitie concentreert zich op de evoluties na de Tweede Wereldoorlog (Lesthaeghe & Van de Kaa, 1986; Lesthaeghe & Surkyn, 2006). De evoluties tussen de twee wereldoorlogen bleven wat onderbelicht in het demografische onderzoek. Uitzonderingen zijn Jadin (1967), die onder andere een analyse maakt van de regionale verschillen in vruchtbaarheid in België op basis van de volkstellingen van 1930 en 1947, en Wattelar en Wunsch (1967), die op basis van de volkstellingen aantonen hoe tijdens het interbellum almaar meer mensen op jonge leeftijd trouwden, ondanks het feit dat het brutohuwelijkscijfer daalde.

Vruchtbaarheid onder het vervangingsniveau wordt doorgaans als één van de typische kenmerken van de Tweede Demografische Transitie (TDT) beschouwd. Die TDT zou pas vanaf ongeveer de jaren 1960 van start zijn gegaan, onder andere omdat nieuwe anticonceptiemiddelen het mogelijk maakten dat het al dan niet krijgen van kinderen een 'vrije' keuze werd. Seksualiteit werd losgekoppeld van voortplanting en jonge koppels gingen vanaf het begin van hun relatie anticonceptie toepassen. De stap naar het ouderschap werd door almaar meer mensen naar steeds hogere leeftijd uitgesteld. Daartegenover staat de negentiende-eeuwse Eerste Demografische Transitie (EDT):

"Anticonceptie is vooral van invloed op vruchtbaarheidscijfers op oudere leeftijd en langer durende huwelijken. De gemiddelde leeftijd bij de geboorte van het eerste kind neemt af en slechts een kleine minderheid gehuwden blijft kinderloos. Er zijn voorbeelden van vruchtbaarheidscijfers tijdens de EDT die onder het vervangingsniveau liggen, maar het gaat dan om periodes van diepe economische recessie of oorlog. In betere omstandigheden, bijvoorbeeld na de Tweede Wereldoorlog, lagen de

Jan Van Bavel & Annelien Baert

vruchtbaarheidscijfers ver boven het vervangingsniveau" (Lesthaeghe & Surkyn, 2006: 80).

Bij die 'periodes van diepe economische recessie' moet in de eerste plaats aan het interbellum worden gedacht.

Hierbij zijn een aantal opmerkingen te maken. Ten eerste is kinderloosheid ook tijdens de Tweede Demografische Transitie vooralsnog een kwestie van 'een kleine minderheid' gebleven (Sobotka, 2004). Bij generaties geboren in het begin van de twintigste eeuw (die tijdens het interbellum in hun vruchtbare levensfase kwamen) was de kinderloosheid in vele landen hoger dan bij generaties geboren vanaf de jaren 1950 (die dus volop gebruik konden maken van 'de pil' en andere moderne contraceptie) (Rowland, 2007). Ten tweede steunt de stelling dat de lage vruchtbaarheid en hoge kinderloosheid van het interbellum te wijten waren aan de economische crisis enkel op het feit dat het voorlopige dieptepunt van de nationale vruchtbaarheidsindicatoren inderdaad in de periode rond de depressie bereikt werd. Dat is een erg wankel empirische basis. Hoe kan op die manier worden verklaard dat landen als Noorwegen en Zweden tot de groep van landen met de laagste vruchtbaarheid behoorden terwijl de crisis elders veel harder toesloeg? Er blijkt alvast geen correlatie te zijn tussen het niveau of de evolutie van het BNP of van de werkloosheid in de industrie enerzijds en het niveau of de evolutie van de vruchtbaarheid anderzijds in de periode rond de Grote Depressie (Van Bavel, 2008). Ten derde is nog niet onderzocht of de factor die zo belangrijk bleek voor de start van de vruchtbaarheidsdaling op het einde van de negentiende eeuw, namelijk secularisering, ook niet een doorslaggevende rol speelde tijdens het vruchtbaarheidsdal van het interbellum. Lesthaeghe (1977) correleerde wél het percentage stemmen voor niet-katholieke partijen bij de verkiezingen van 1919, als indicator voor secularisering, met de vruchtbaarheidsonwikkelingen op het einde van de negentiende eeuw, maar hij onderzocht nog niet hoe die indicator correleerde met de vruchtbaarheidsniveaus ná 1919.

De volgende paragrafen schetsen eerst hoe tijdens het interbellum op de lage vruchtbaarheid werd gereageerd in het kader van enkele sociale organisaties die van de kwestie een punt maakten. Werd de lage vruchtbaarheid toen ook toegeschreven aan de oorlog en de economische crisis, zoals in de literatuur vandaag gebeurt, of zag men andere oorzaken primeren? Ten tweede bekijken we de samenhang tussen secularisering en de Belgische vruchtbaarheidsniveaus tijdens het interbellum. Ten derde onderzoeken we de samenhang tussen secularisering enerzijds en kinderloosheid en gezinnen met slechts één kind

Kleine gezinnen en kinderloosheid tijdens het interbellum in België

anderzijds op het niveau van de Belgische arrondissementen. Dit alles gebeurt noodgedwongen met statistieken op geaggregeerd niveau, want jammer genoeg zijn er nog geen data op individueel niveau beschikbaar voor deze periode.

OPVATTINGEN OVER LAGE VRUCHTBAARHEID

Bij haar oprichting in 1921 stelde de Bond der Talrijke Huisgezinnen (de huidige Gezinsbond) zich tot doel om de rechten en de materiële en morele belangen van de grote gezinnen te verdedigen, er op wijzend dat daarmee meteen ook de belangen van de hele maatschappij gediend werden. Want vandaag, 'plus que jamais', leveren grote gezinnen eminente diensten aan de samenleving, zo luidde het bij de oprichting (De Koster, 2001: 86). In het maandelijks ledenblad *De Bond* verschenen tijdens het interbellum regelmatig bijdragen over de kwestie van het lage geboortecijfer (Van den Abeele, 2008).¹

Om te verklaren dat er steeds minder grote gezinnen voorkwamen, werd in de beginjaren nog verwezen naar 'de uitzonderlijke toestanden van den oorlog' (De Bond, maart 1927, p.41). Maar die oorlog en, in het begin van de jaren 1930, de economische crisis werden door de redactie van *De Bond* hoogstens voor een klein deel verantwoordelijk gesteld voor de nataliteit. De mentaliteit werd een veel belangrijker rol toegeschreven:

"Zelfs in de gunstige economische omstandigheden zal een bevolking (...) dit lastige vraagstuk slechts dan op gelukkige wijze oplossen wanneer zij bezielde is met een krachtig gevoel voor plichtsbesef en met een diepe godsdienstige overtuiging. Gedeeltelijk is dus de economische crisis oorzaak van het tegenwoordig te geringe aantal geboorten. Laten we evenwel niet overdrijven: vroeger, toen de gezinnen overvloed hadden, zag men niet dat het aantal geboorten veel groter was. Indien de economische crisis, door het getal huwelijken te doen afnemen en de levensvoorwaarden te bemoeilijken, de kinderloosheid een oorzaak bijzet die haar verscherpt, is zij nochtans niet de echte oorzaak der vreeselijke steriliteit die wij in Wallonië aantreffen" (De Bond, november 1933, p.153).

Opvallend in dit citaat is dat er expliciet naar het belang van godsdienstigheid wordt verwezen in een maandblad van *De Bond*, terwijl de organisatie expliciet een unie van alle gezinnen pretendeerde te willen zijn, zonder onderscheid in

¹ De citaten uit *De Bond*, *Het Verbond*, *De Stem der Vrouw* en *L'International Féminin* in deze paragraaf en de bijhorende bronvermeldingen zijn overgenomen uit Van den Abeele (2008).

Jan Van Bavel & Annelien Baerts

levensbeschouwelijke overtuiging, politieke voorkeur of sociale klasse. Om die reden hadden de initiatiefnemers, die duidelijk van katholieke signatuur waren (met onder andere een prominente rol voor pater-jezuïet Fallon) trouwens ook een socialistische senator (Volckaert) in het bestuur opgenomen (De Koster, 2001: 86-87).

Een half jaar later waarschuwde de redactie van *De Bond* heel expliciet dat er steeds meer kleine gezinnen waren in België, niet als rechtstreeks gevolg van de economische crisis, maar jammer genoeg vooral omdat steeds meer mensen blijkbaar een klein gezin gingen verkiezen:

"Het ware nog begrijpelijker en minder erg, indien de afnemende der geboorten enkel het rechtstreeks gevolg was van de economische moeilijkheden, daar de uitwerking weldra met de oorzaak ophouden zou. Doch wat te duchten is voor de toekomst van België is de wil eener toenemende menigte onder jonge, zelfs gegoede gezinnen, om slechts één of geen kind te hebben" (De Bond, juni 1934, p.88).

Die 'wil' om minder kinderen te hebben, wordt voortdurend in verband gebracht met zedenverval, geloofsafval en genotzucht (Van den Abeele, 2008).

"Neen, wij gelooven dat de geboortedaling hoofdzakelijk van zedelijken aard is: men heeft geen kinderen omdat men er geen wil; men heeft geen kinderen omdat men zich vermaken wil; omdat men niet wil weten van zoogezide kinderlasten; omdat men het huwelijk beschouwen wil als een vreugde en niet als een plicht; omdat men er schrik van heeft te lijden, zooniet te werken. Men heeft geen kinderen, omdat men de zin van het christelijke huwelijk heeft verloren" (De Bond, november 1933, p.153).

"En ik zal er deze banaliteit aan toevoegen dat de genotzucht in den Schoot der beperkte gezinnen gemakkelijkste overwinningen behaalt, alwaar de Kroostrijke gezinnen de toegenegenheid, de toewijding, de zelfopoffering, de liefdadigheid, de moed en de krachtdadigheid als de natuurlijkste en noodzakelijkste deugden uitblinken en bloeien" (De Bond, februari 1934).

Dit staat in een nummer van het maandblad waarin het krachtdadige beleid van Duitsland tegen de denataliteit en voor de kroostrijke gezinnen bejubeld wordt door Fernand Boverat, ondervoorzitter van de *Conseil Supérieur de la Natalité* in Frankrijk.

In *Het Verbond*, het tijdschrift van het Verbond van Belgische Katholieke Vrouwen, zijn gelijkkluidende analyses te lezen.

Kleine gezinnen en kinderteelbaarheid tijdens het interbellum in België

"Men wil geen kinderen of maar één of twee, om niet gestoord te worden in 't uitvoeren van een materialistisch levensprogramma: zich vermaken, zich niets of zoo weinig mogelijk ontzeggen om uitstappen, reizen, kinema, theaterbezoek" (Het Verbond, april-mei 1936, p.6).

"Ook zien we, dat in die streken waar de menschen nog zedelijk gezond zijn, waar er nog godsdienst bestaat, de vrees voor het kind niet heerscht en de geboorten nog talrijk zijn. Integendeel, met de verlaging van het godsdienstig en zedelijk peil der bevolking en met de schrille opleving van de 'stofaanbidding', van de genotzucht zonder lasten ziet men het geboortecijfer op schrikbarende wijze dalen" (*ibidem*).

Als katholieke organisatie ziet Het Verbond het als haar plicht om de katholieke vrouwen aan de kerkelijke regels uit de pauselijke encycieliek *Casti Connubii* (1930) te herinneren:

"Daarom verheft de Kath. Kerk, aan wie God zelf 't voorhouden en verdedigen van de ongerepte zedeleer tot taak heeft gegeven, te midden van dit zedenverval, als een teeken van haar goddelijke zending, door Onzen mond, luid hare stem om de kuischheid van het huwelijksverbond voor deze schandelijke smet te bewaren, en kondigt opnieuw af: dat elk gebruik van het huwelijk, waarin met opzet het natuurlijk vermogen tot voortbrenging van het leven wordt ijdel gemaakt, ingaat tegen de wet van God en die van de natuur en dat degenen, die een dergelijke misdaad begaan, zich met de vlek van de zware zonden besmetten" (Het Verbond, oktober 1932, p. 10).

Mildere tot positieve standpunten over geboortebeperking zijn vooral te vinden in de publicaties van socialistische en feministische vrouwenorganisaties en in geschriften van neomalthusianisten (Van den Abeele, 2008). *De Stem der Vrouw*, het tijdschrift van de Socialistische Vooruitziende Vrouwen, publiceerde in 1938 een bespreking van het boek *Het Sexuele leven van den Mensch* van de Nederlandse sociaaldemocraat en arts Louis Heijermans. De bespreking beveelt aan dat er 'over de regeling der geboorten' en 'de vruchtafdrijving' niet met 'de gekende geheimzinnigheid over dit zeer belangrijke element in ons leven' wordt geschreven maar 'de juiste middenweg' wordt getoond (*De Stem der Vrouw*, maart 1938, p.7). *L'International Féminin*, het tijdschrift van de Belgische feministische beweging, publiceert in 1933 een samenvatting van een artikel dat eerder in *De Stem der Vrouw* verschenen was en waarin alle goede redenen voor geboortebeperking op een rijje worden gezet, zoals een tekort aan bestaansmiddelen en krappe huisvesting. Elke vrouw moet voor zichzelf

Jan Van Bavel & Annelien Baets

uitmaken, zo besluit het artikel, hoeveel kinderen ze kan en wil grootbrengen (*L'International Féminin*, maart-april 1933, p. 3). De Vlaamse neomalthusiaan en proabortus activist Geert Grub publiceerde al in 1923 een studie met als titel *Voorbehaarteregeling. Het vraagstuk der vruchtafwijving en wat er onder Sociologes, Zedelijk, Hygienies en Wetenschappelijk opzicht bij kijken komt* (Cclis, 1996: 232). Anticonceptie en abortus zijn voor Grub geoorloofd wanneer 'de kinderzegen in een vloed' dreigt te verkeren. Gezien de tegenovergestelde standpunten en de macht van de katholieke kerk in Vlaanderen, wekt het weinig verwondering dat de auteur een pseudoniem gebruikte, net als de meeste Belgische auteurs met standpunten over huwelijk en seksualiteit die van de Roomse leer afweken (zie Peeters, 2008 voor andere voorbeelden).

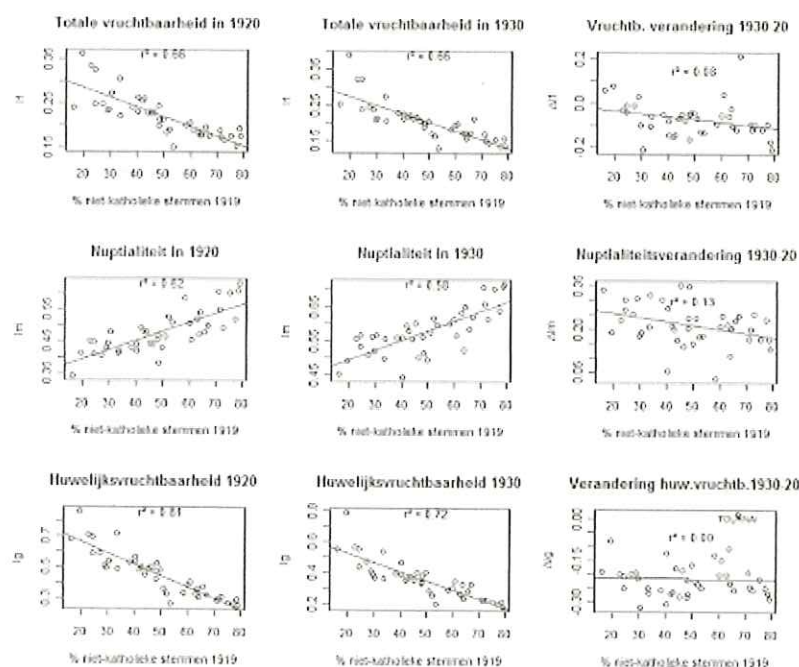
SECULARISERING EN LAGE VRUCHTBAARHEID

De artikels in de vrouwenbladen en in het maandblad van de Bond der Talrijke Gezinnen laten er geen twijfel over bestaan: geboortebeperving werd tijdens het interbellum in verband gebracht met de secularisering. Uit eerder onderzoek is al gebleken dat de start en de snelheid van de vruchtbaarheidsdaling in de negentiende eeuw in België inderdaad sterk samenhang met het al dan niet afbrokkelen van de aanhang van de katholieke partijen (Lesthaeghe, 1977). Bleef die samenhang ook nog tijdens het interbellum overeind en, zo ja, kan het ook de regionale spreiding van de kinderloosheid en het aantal kleine gezinnen in België verklaren?

Lesthaeghe gebruikte als indicator voor de voortgang van de secularisatie op het niveau van de Belgische arrondissementen het percentage stemmen voor niet-katholieke partijen tijdens de eerste verkiezingen met algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen van 1919. Tot de niet-katholieke partijen rekende hij de socialistische, de liberale en de communistische partij (Lesthaeghe, 1977: 157). Hij stelde vast dat de verkiezingsresultaten van toen toelaten om *post factum* te 'voorspellen' in welke arrondissementen de vruchtbaarheidsdaling het eerst en het sterkst van start zouden gaan in de negentiende eeuw, ook na controle voor enkele indicatoren voor sociaaleconomische modernisering. De onderliggende redenering is dat de verkiezingsresultaten van 1919 vroegere verschillen in seculariseringsgraad reflecteren en dat die verkiezingsresultaten dus een behoorlijke *proxy* indicator zijn voor de toestand in de arrondissementen vóór of bij de start van de vruchtbaarheidstransitie.

Kleine gezinnen en kinderloosheid tijdens het interbellum in België

Figuur 2 toont aan dat de seculariseringsindicator uit 1919 ook een bijzonder goede voorspeller blijft voor de vruchtbaarheidsniveaus van de Vlaamse arrondissementen tijdens het interbellum. De eerste kolom van de matrix met figuren heeft betrekking op het jaar 1920, de tweede kolom op 1930, en de derde kolom op de verandering tussen die twee volkstellingjaren. De eerste rij geeft telkens de index van Coale voor het totale vruchtbaarheidsniveau, de tweede rij die voor de onderliggende nuptialiteit, en de derde rij die voor de huwelijksvruchtbaarheid. De theoretische minimumwaarde van elk van deze indices is telkens 0, de maximumwaarde is 1 (zie Lesthaeghe, 1977 of Coale & Treadway, 1986 voor meer uitleg bij deze indices).

Figuur 2: Secularisatie, gemeten aan het percentage stemmen voor niet-katholieke partijen bij de parlementverkiezingen van 1919, en de vruchtbaarheidsindicatoren van Coale, naar arrondissement, 1920-1930.

De eerste twee kolommen laten zien dat er een sterke tot zeer sterke samenhang was tussen de verkiezingsresultaten van 1919 enerzijds en de vruchtbaarheid en

nuptialiteit anderzijds. De correlatiecoëfficiënten voor 1930 liggen maar lichtjes lager dan die voor 1920 en de proportie verklaarde variantie (gemeten aan de gekwadrateerde correlatiecoëfficiënt r^2) bedraagt minimaal 0,58. Zowel in 1920 als in 1930 kan twee derde van de variantie aan totale vruchtbaarheidsniveaus (I_t) tussen de arrondissementen worden verklaard op basis van de seculariseringsindex ($r^2 = 0,66$). De correlatie met de maat voor huwelijksgeneigdheid (I_w) is iets kleiner maar de bivariate determinatiecoëfficiënt bedraagt toch nog altijd 62 respectievelijk 58 %. De hoge correlatie tussen de totale vruchtbaarheid en de secularisatie-index is echter in de eerste plaats het gevolg van de uitermate sterke samenhang met het niveau van de huwelijksvruchtbaarheid (I_v): 81 respectievelijk 72 % van de variantie in huwelijksvruchtbaarheid is te voorspellen op basis van de verkiezingsresultaten van 1919. De laagste niveaus van huwelijksvruchtbaarheid worden zowel in 1920 als in 1930 bereikt in de Waalse arrondissementen Charleroi, Luik, Nijvel, Soignies, Thuin en in Brussel. Dit zijn arrondissementen waar het percentage niet-katholieke stemmen hoog (in Brussel 53 %) tot zeer hoog (minstens 70 % in de andere arrondissementen) oploopt. De hoogste huwelijksvruchtbaarheid wordt opgetekend in Hasselt, Maaseik, Tongeren, Turnhout, Tielt, Dendermonde, Diksmuide en Roeselare. In deze Limburgse, Kempische en Vlaamse arrondissementen halen alle niet-katholieke partijen samen nooit meer dan 33 % van de stemmen.

Terwijl de samenhang tussen de secularisering en de vruchtbaarheidsniveaus zeer sterk is, is die tussen secularisering en de *verandering* van de vruchtbaarheid tussen 1920 en 1930 veel kleiner (zie de derde kolom van Figuur 2). Hieruit blijkt dat de daling van de huwelijksvruchtbaarheid tijdens het interbellum gestart was in *alle* arrondissementen, ongeacht de graad van secularisering. In het spreidingsdiagram helemaal rechts onderaan is te zien dat de huwelijksvruchtbaarheid in alle arrondissementen aan het dalen was, met uitzondering van Doornik. Doornik had echter al een zeer laag vruchtbaarheidspeil bereikt.

De belangrijkste conclusie die uit deze analyse getrokken kan worden, is dat we op het eerste gezicht geen speciale 'crisis-theorie' nodig hebben om de zeer lage vruchtbaarheidsniveaus van sommige arrondissementen tijdens het interbellum te verklaren. Lesthaeghe (1977) toonde aan hoe de secularisering een cruciale rol speelde in de timing van de start van de vruchtbaarheidsdaling in België en die rol kan zonder meer worden doorgetrokken naar de tijdens het interbellum bereikte niveaus. Verschillen in seculariseringsgraad tussen de arrondissementen kunnen prima verklaren dat sommige arrondissementen in

Kleine gezinnen en kinderloosheid tijdens het interbellum in België

1920 en 1930 bijzonder lage vruchtbaarheidsniveaus hadden bereikt en andere voorlopig nog niet. De lage niveaus van na de Eerste Wereldoorlog lagen dus in het verlengde van wat al voor die oorlog aan de gang was. Verschillen in seculariseringsgraad kunnen echter nauwelijks de verdere veranderingen tijdens het interbellum verklaren; de huwelijksvruchtbaarheid was toen immers al in zowat alle arrondissementen aan het dalen.

KINDERLOOSHEID EN KLEINE GEZINNEN

De meeste studies naar de daling van de vruchtbaarheid in Europa vanaf het einde van de negentiende eeuw zijn gebeurd met behulp van gemiddelde vruchtbaarheidsmaten (Anderson, 1998). Of het nu gaat om de Coale-indices (I_p , I_p , I_n , I_m), om leeftijdsspecifieke of totale vruchtbaarheidscijfers, berekend voor een periode of een cohorte, telkens gaat het om samenvattende maten waaronder heel uiteenlopende gedrag patronen kunnen schuilgaan. Zo kan een daling van de huwelijksvruchtbaarheid I tot stand komen doordat steeds minder echtparen meer dan drie kinderen krijgen en de concentratie rond de twee à drie kinderen groter wordt. Maar I kan even goed dalen als er een polarisering optreedt, bijvoorbeeld wanneer sommige delen van de bevolking nog steeds grote gezinnen vormen terwijl groeiende delen kinderloos blijven of slechts één of twee kinderen krijgen. Een duik van de gemiddelde vruchtbaarheid onder het vervangingsniveau impliceert een combinatie van die twee: minder gezinnen van drie of meer kinderen én meer gezinnen met nul, één of twee kinderen.

Theorieën die de historische daling van het geboortecijfer hebben proberen te verklaren, hebben zich haast exclusief geconcentreerd op de verklaring van het aandeel grote gezinnen. Anderson (1998) toonde echter aan dat de daling van de gemiddelde vruchtbaarheid in Groot-Brittannië lang niet alleen een kwestie was van de vermindering van het aantal grote gezinnen. Kinderloosheid en éénkindgezinnen leverden van in het begin een belangrijke bijdrage aan de daling van de gemiddelde gezinsgrootte. Anderson argumenteert dat de theorieën die de verminderde populariteit van grote gezinnen verklaren niet allemaal (kunnen) opgaan voor de stijging van het aantal zeer kleine gezinnen (zie Van Bavel & Kok elders in deze bundel).

In wat volgt beschrijven we eerst hoe de kinderloosheid en het aandeel kleine gezinnen ook in België toenamen in de eerste helft van de twintigste eeuw. We gebruiken daartoe de volkstellingen van 1910, 1920, 1930 en 1947. Vervolgens analyseren we de gegevens uit de telling van 1930 op het niveau van

Jan Van Bavel & Annelien Baert

de Belgische arrondissementen om te kijken of de regionale spreiding van de kinderloze echtparen en kleine gezinnen samenhang met de voortgang van de secularisering en met enkele economische indicatoren.

De volkstellinggegevens

Zowel in de volkstelling van 1910 als in die van 1920 komt een verdeling van de gehuwde koppels naar het aantal kinderen én de huwelijksduur voor, en dit op het niveau van de provincie, het arrondissement en de afzonderlijke gemeenten van de arrondissementen Antwerpen, Brussel, Gent en Luik. De volkstellingen van 1930 en 1947, daarentegen, bieden deze data enkel op het niveau van België in zijn geheel. Er wordt op arrondissementsniveau wel een verdeling naar aantal kinderen gegeven maar niet in combinatie met de huwelijksduur van de ouders. Dat is uitermate jammer omdat de huwelijksduur uiteraard van groot belang is voor het aantal kinderen dat een echtpaar heeft gekregen. Minstens even jammer is dat elke informatie over de leeftijd van de vrouw op het moment van het huwelijk ontbreekt, terwijl uit onderzoek in Groot-Brittannië (Anderson, 1998) en Nederland (Van Bavel & Kok in deze bundel) is gebleken dat de huwelijksleeftijd een zeer sterk effect heeft op de kans om kinderloos te blijven of slechts één kind te krijgen.

Tabel 1 geeft de verdeling van de gehuwde koppels in België met nul, één, twee of meer kinderen in leven bij de vier eerste volkstellingen van de twintigste eeuw. Het aandeel kinderloze koppels neemt tussen 1910 en 1920 toe met meer dan acht procentpunten, namelijk van 19,0 naar 27,3 %. Deze stijging was ook in Nederland opgevallen: de *Nieuwe Rotterdamse Courant* publiceerde op 26 november 1925 een bericht over 'de stijgende lijn der kinderloosheid' in België, waarin deze percentages werden opgenomen. Minstens voor een deel had deze forse stijging wellicht te maken met uitstel van ouderschap en verhoogde zuigelingensterfte ten gevolge van de Eerste Wereldoorlog en de Spaanse griep van 1918 – in 1918 bedroeg de kans om voor de eerste verjaardag te sterven voor een boreling 17 % (meisjes) à 19 % (jongens), terwijl die sterftekans vlak voor de Eerste Wereldoorlog zo'n 13 % (meisjes) à 15 % (jongens) bedroeg (Veys, 1983). Tegen het jaar 1930 was het aandeel kinderloze huwelijken weer wat gezakt, namelijk tot 24,3 %; toch nog steeds ruim 5 % meer dan in 1910. Bij de volkstelling van 1947 bleek 26,8 % van de huwelijken (nog) kinderloos, dus weer wat hoger, ondanks het feit dat de zuigelingen- en kindersterfte vóór en tijdens de Tweede Wereldoorlog verder gedaald was (de zuigelingensterfte schommelde tijdens de Tweede Wereldoorlog tussen de 7 à 10 %; Veys, 1983).

Kleine gezinnen en kinderloosheid tijdens het interbellum in België

Merk op dat het hier om kinderloosheid bij gehuwden gaat, dus echtscheiding of sterfte van een partner heeft geen invloed op deze cijfers.

Ook de proportie kleine gezinnen neemt tussen 1910 en 1947 toe. Het aandeel echtparen met één kind evolueerde van 20,6 % in 1910 naar 22,6 % in 1920, 27,7 % in 1930 en 30,0 % in 1947. Het aandeel echtparen met twee kinderen evolueerde van 18,5 % in 1910 naar 20,2 % in 1947. Geaccumuleerd bekeken was er een voortdurende afname van het aandeel echtparen met meer dan twee kinderen en een voortdurende toename van het aandeel paren met minder dan twee kinderen in leven. Dit gebeurde in een periode waarin de zuigelingen- en kindersterfte aan het dalen was (Veys, 1983) en waarin er steeds meer mensen al op jonge leeftijd trouwden (Wattelar & Wunsch, 1967).

Aantal kinderen in leven	1910	1920	1930	1947
0	19,0	27,3	24,3	26,8
1	20,6	22,6	27,7	30,0
2	18,5	17,5	19,8	20,2
3 of meer	41,9	32,6	28,2	23,1
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0

0 of 1 kind	39,6	49,9	52,0	56,8
-------------	------	------	------	------

Tabel 1: *Verdeling van gehuwde koppels met geen, één, twee of meer levende kinderen op het moment van de volkstelling. Bron: Volkstelling 1947, volume V, p. 55.*

Secularisering, kinderloosheid en kleine gezinnen

De redacteuren van *De Bond* suggereerden in een stuk uit november 1933 (zie supra) een verband tussen het verval van de godsdienstigheid en de 'vreeselijke steriliteit die wij in Wallonië aantreffen' (p.153). Blijkt zo'n band ook uit de statistieken? Is die band ook door te trekken naar het aandeel gezinnen met één of twee kinderen in de Belgische arrondissementen in 1930? En, zo ja, blijft die overtuigend als we ook rekening houden met uiteenlopende urbanisatie- en werkloosheidsgraden?

In Tabel A in de appendix is te zien dat kinderloze echtparen in vele Waalse arrondissementen en in Brussel wat frequenter voorkwamen dan in Vlaanderen, maar erg groot is het verschil globaal genomen niet. De kinderloosheid bleef onder de 15 % in de Kempense arrondissementen Turnhout, Hasselt en Maaseik, wat van geen enkel Waals arrondissement gezegd kon worden. En de kinderloosheid steeg uit boven de 25 % in de Waalse arrondissementen

Jan Van Bavel & Annelien Baert

Charleroi, Soignies, Huy, Luik en Verviers en in Brussel, terwijl dat nergens in Vlaanderen het geval was. Maar in de middenmoot zaten zowel arrondissementen uit Oost- en West-Vlaanderen als uit het zuiden van het land. De verschillen in het aandeel huwelijken met één kind in leven waren wat groter: in de Vlaamse arrondissementen cirkelden de percentages rond de 21 à 22 %, in Wallonië was dat rond de 27 à 28 %. In de meervoudige regressieanalyse gaan we na in welke mate deze verschillen verklaard kunnen worden op basis van variatie in huwelijksgeenigheid, urbanisatie, werkloosheid en secularisatie.

Zoals gezegd is het een groot nadeel dat de gezinsgrootte in de volkstelling van 1930 niet onderverdeeld wordt naargelang van de huwelijksleeftijd van de vrouw noch naar de huwelijksduur, althans niet op het niveau van de arrondissementen. In theorie zou het dus mogelijk zijn dat het effect van secularisering op het kindertal van gehuwden maar schijn is en te wijten aan achterliggende verschillen in huwelijksleeftijd. Kinderloosheid en kleine gezinnen komen namelijk vaker voor naarmate later getrouwd wordt. Daarom nemen we ook twee indicatoren voor de huwelijksgeenigheid in de arrondissementen in de analyse op. De eerste indicator is de nuptialiteitsindex I_m . Die is gelijk aan 1 als alle vrouwen op vruchtbare leeftijd gehuwd zijn en 0 als geen enkele vrouw op vruchtbare leeftijd gehuwd is. Naarmate de huwelijksgeenigheid tijdens de vruchtbare levensjaren groter wordt, evolueert de index van 0 naar 1 (voor een meer technische uitleg, zie Coale & Treadway, 1986). Deze index is dus gevoelig voor de huwelijksgeenigheid op *alle* leeftijden waarop vrouwen kinderen kunnen krijgen. Daarnaast plaatsen we een index die enkel gevoelig is voor *vroege* huwelijken, namelijk het aandeel ooit-gehuwden bij 20- tot 25-jarige vrouwen (Lesthaeghe, 1977). De beide indicatoren voor nuptialiteit zijn opgenomen in Tabel A in de appendix. Logischerwijze moeten de twee indicatoren sterk positief correleren, want de tweede zit vervat in de eerste indicator. De Pearson-correlatie is inderdaad uitermate hoog, namelijk 0,98. Als nu beide indicatoren gelijktijdig in een regressiemodel worden opgenomen als verklarende variabele – en die hoge collineariteit hoeft dat niet te verhinderen (Goldberger, 1991: 245-252; Van Bavel, 2006) – dan verwachten we dat de proportie gehuwden op 20- tot 25-jarige leeftijd het effect van vroeg huwen zou vatten en I_m het residuele deel van de nuptialiteit, namelijk de huwelijksgeenigheid op latere leeftijd. Toegepast op het aandeel kinderloze en éénkinderparen verwachten we een negatief effect van het aandeel vroege huwers en een positief effect van I_m .

Kleine gezinnen en kinderloosheid tijdens het interbellum in België

Als indicator voor de secularisatie gebruiken we het percentage stemmen op niet-katholieke partijen (met name op socialisten, communisten en liberalen) bij de verkiezingen van 1919 uit Lesthaeghe (1977). Bij de latere verkiezingen uit het interbellum kwamen immers nieuwe partijen op die niet exclusief hetzij in het seculiere kamp, hetzij in het confessionele kamp kunnen worden geplaatst (bv. de Vlaams nationalistische partijen). De mate waarin die nieuwe partijen succes boekten verschilde sterk van streek tot streek. Dit ondergraaft de bruikbaarheid van de verkiezingsresultaten na 1919 als indicator voor secularisering.

Ook de arrondissementele indicator voor urbanisatie wordt overgenomen van het Princeton-project: het gaat om het percentage van de bevolking dat in gemeenten met 10.000 inwoners of meer woonde in 1930. Alle tot nu toe genoemde verklarende variabelen kunnen worden gedownload via de archieven op de website van het Office of Population Research van Princeton University (<http://opr.princeton.edu/>). Alle gebruikte gegevens staan ook in Tabel A.

Voor de werkloosheid is helaas geen indicator op arrondissementeel niveau beschikbaar. Op basis van het onderzoek van Vanthemsche (1988; 1989) kan echter wel een werkloosheidsindex voor de provincies worden berekend. Vanthemsche (1989: Tabel 2) geeft immers het aandeel van elke provincie in de totale tewerkstelling in 1930, terwijl Vanthemsche (1988: Tabel 8) het aandeel van elke provincie in de totale werkloosheid in België in 1930 weergeeft (zowel de verzekerde als de reële werkloosheid, zowel de voltijdse als de deeltijdse werkloosheid). De verhouding van het aandeel van een provincie in de werkloosheid tot het aandeel van diezelfde provincie in de totale tewerkstelling geeft een bruikbare indicator voor de werkloosheidsdruk in de betreffende provincie in 1930. Ideaal is dit niet, omdat de te verklaren variabelen betrekking hebben op de gecumuleerde vruchtbaarheid in hetzelfde jaar. Idealiter zouden we dus werkloosheidscijfers uit vroegere jaren willen gebruiken maar die zijn niet beschikbaar. We moeten daarom veronderstellen dat de werkloosheidsverschillen tussen de provincies, zoals opgemeten in 1930, positief correleren met de werkloosheidsverschillen tijdens de jaren voordien.

De provinciale indicator is een gemiddelde voor de samenstellende arrondissementen en verhuut dus eventuele variantie *binnen* de provincie. Door het verlies aan variantie in de werkloosheidsvariabele zal het sowieso moeilijker zijn om er een statistisch significant effect van te vinden; bij een gelijkblijvend effect zal de standaardfout voor provinciale data groter zijn dan voor arrondissementele data (want de standaardfout varieert omgekeerd evenredig met de hoeveelheid variatie in de betreffende verklarende variabele;

Goldberger, 1991). Bovendien bestaat het risico dat het toepassen van gewone (lineaire) regressietechnieken vertekende schattingen van de standaardfouten oplevert omdat we te maken hebben met gegevens op verschillende niveaus: het eerste niveau van de arrondissementen, die geclusterd zijn binnen een tweede niveau, namelijk dat van de provincies. Om deze reden schatten we een lineair random effects multilevel model (Snijders & Bosker, 1999) waarin niveau 1 (arrondissement) hiërarchisch geordend is binnen een niveau 2 (provincie).

De resultaten van de regressieanalyse staan in Tabel 2. Om te beginnen bevestigt de multivariate analyse dat zowel het aandeel kinderloze echtparen als het aandeel echtparen met slechts één kind in een arrondissement hoger lag in 1930 naarmate er meer voor de niet-katholieke partijen gestemd werd bij de verkiezingen van 1919, ook na controle voor de andere variabelen in het model: per 10 % extra stemmen voor de niet-katholieke partijen lag het verwachte aandeel kinderloze of éénkindgezinnen ongeveer drie procentpunten hoger ($10 \times 0,321$, zie '0 of 1 kind' in Tabel 2), *ceteris paribus*. Er was geen of nauwelijks een samenhang tussen deze seculariseringsindex en het aandeel echtparen met exact twee kinderen in leven, maar wel een significant negatieve samenhang met het aandeel gezinnen met drie kinderen of meer.

Er zijn geen aanwijzingen dat de werkloosheid in 1930 een invloed had op de lage vruchtbaarheid van toen: de provinciale werkloosheidsindex had geen enkel effect op het aandeel echtparen met nul, één, twee, drie of meer kinderen in de arrondissementen. Zelfs al houden we rekening met het feit dat we slechts werkloosheidsindicatoren hebben op provinciaal niveau om arrondissementele verschillen in kindertal te verklaren, dan nog is de totale afwezigheid van enig effect moeilijk te rijmen met het idee dat de lage vruchtbaarheid tijdens het interbellum veroorzaakt zou zijn door de economische crisis, voor zover die af te lezen valt van het werkloosheidscijfer.

De effecten van de nuptialiteitsindicatoren zijn wel zoals verwacht: het percentage ooit-gehuwde vrouwen van 20 tot en met 24 jaar heeft een negatief effect op het aandeel kinderloze en éénkindechtparen. Vooral het negatieve effect op de kinderloosheid is sterk: per 10 % méér gehuwden op jonge leeftijd neemt het percentage kinderloze huwelijken af met ruim zes punten, alle andere covariaten constant houdend. Het percentage echtparen met drie kinderen of meer neemt dan zelfs met bijna negen procentpunten toe. Als de huwelijksgeneigdheid van vrouwen vooral na de leeftijd van 25 jaar te situeren was (gemeten aan de algemene nuptialiteitsindex I_m , na controle voor het aandeel gehuwden tussen de 20 en 25 jaar), dan lag het verwachte percentage

Kleine gezinnen en kinderloosheid tijdens het interbellum in België

	Kinderloos (%)			Eén kind (%)			Twee kinderen (%)		
	b	s.e.	p	b	s.e.	p	b	s.e.	p
Covariaten (alle in %):									
Intercept	-12,572	11,265	0,27	-15,495	7,191	0,04	6,406	6,408	0,32
lin	0,813	0,354	0,03	0,732	0,225	0,00	0,262	0,198	0,20
Ooit getrouwd 20-24 jaar	-0,627	0,216	0,01	-0,286	0,138	0,04	-0,050	0,120	0,81
Werkloosheidsindex 1930	-0,001	0,015	0,92	0,005	0,010	0,65	0,000	0,011	0,99
Secularisatieindex 1919	0,160	0,041	0,00	0,151	0,026	0,00	0,011	0,024	0,66
Urbanisatiegraad 1930	0,096	0,019	0,00	0,037	0,012	0,00	-0,035	0,010	0,00
Residuele standaarddev.									
- provincie (n=9)	0,954			0,681			0,904		
- arrondissement (n=40)	1,941			1,229			1,063		
Deviance (1-21,1)	17,30			137,5			130,9		

	Drie of meer (%)			0 of 1 kind (%)		
	b	s.e.	p	b	s.e.	p
Covariaten (alle in %):						
Intercept	116,105	16,256	0,00	-27,176	15,390	0,00
lin	-1,688	0,502	0,00	1,522	0,482	0,00
Ooit getrouwd 20-24 jaar	0,895	0,305	0,01	-0,901	0,294	0,01
Werkloosheidsindex 1930	0,001	0,028	0,97	0,003	0,021	0,90
Secularisatieindex 1919	-0,317	0,062	0,00	0,312	0,056	0,00
Urbanisatiegraad 1930	-0,108	0,027	0,00	0,139	0,025	0,00
Residuele standaarddev.						
- provincie (n=9)	2,442			1,481		
- arrondissement (n=40)	2,685			2,628		
Deviance (1-21,1)	205,9			198,5		

Tabel 2: Lineaire regressie voor het percentage kinderloze echtparen, het percentage echtparen met één, twee, drie of meer kinderen in 1930 (multilevelmodel met random intercepts op het niveau van de provincies).

Jan Van Bavel & Annelien Baets

kinderloze huwelijken en huwelijken met slechts één kind daarentegen hoger: een 10 % hogere score op de nuptialiteitsindex I_{N} , terwijl het aandeel ooit-gehuwden tussen 20 en 25 jaar en de andere covariaten constant gehouden worden, hangt samen met een toename van 7 % meer éénkindgezinnen en 8 % meer kinderlozen.

Kleine gezinnen kwamen ook statistisch significant vaker voor in geïrbaniseerde arrondissementen, al is dit effect kleiner: een toename van de urbanisatiegraad met tien procentpunten hangt bijvoorbeeld samen met een toename van de kinderloosheid van slechts 0,9 procentpunten.

CONCLUSIE

Tussen de Eerste en de Tweede Wereldoorlog lag de totale vruchtbaarheid in België onder het vervangingsniveau: het totale vruchtbaarheidscijfer lag onder de 2,5 kinderen per vrouw, terwijl het vervangingsniveau hoger lag. Een dergelijk laag vruchtbaarheidsniveau is slechts haalbaar als een aanzienlijk deel van de bevolking geen, slechts één of hooguit twee kinderen krijgt. Dat werd ook tijdens het interbellum al opgemerkt: men maakte zich zorgen over de 'nieuwe trend' bij echtparen om gemiddeld nog maar twee kinderen te krijgen, terwijl er dat drie zouden moeten zijn om de levenskracht van België in stand te houden (cf. Fallon, 1934).

In de literatuur van het einde van de 20de en het begin van de 21ste eeuw wordt de lage vruchtbaarheid uit het interbellum eerder routineus toegeschreven aan de oorlogen en aan de economische crisis. In de geschriften van Belgische en buitenlandse opiniemakers uit het interbellum, daarentegen, spelen die twee factoren hoogstens een marginale rol. Een hoofdrol wordt toebedeeld aan wat toen benoemd werd met termen als 'geloofsafval', 'morele degeneratie', 'zederverwilderding' of 'egoïsme'. Wat het geloofsafval betreft, is eerder al aangetoond dat de secularisering inderdaad een belangrijke rol moet hebben gespeeld bij de start van de historische daling van de vruchtbaarheid op het einde van de negentiende eeuw (Lesthaeghe, 1977). In deze bijdrage toonden we aan dat secularisering wellicht ook een doorslaggevende factor was achter de lage vruchtbaarheidsniveaus uit het interbellum. Dit bleek zowel uit de bivariate, beschrijvende analyse als uit de meervoudige regressieanalyse.

Er zijn geen aanwijzingen dat de lage vruchtbaarheid van die jaren primair verband hield met de Grote Depressie, toch niet voor zover valt af te leiden uit de vruchtbaarheids- en werkloosheidscijfers uit 1930. Het is denkbaar dat de

Kleine gezinnen en kinderloosheid tijdens het interbellum in België

effecten van de economische crisis pas later aftekenden op de vruchtbaarheid, maar zelfs in dat geval was de economische crisis dus blijkbaar niet nodig om de vruchtbaarheid al eerder onder het vervangingsniveau te duwen. Blijft het feit dat het interbellum als geheel vaak als een periode van onzekerheid beschouwd wordt. Daar staat dan weer tegenover dat er, internationaal bekeken, geen samenhang was tussen de mate van instabiliteit en onzekerheid in de Europese landen en het niveau van de vruchtbaarheid. Zweden, bijvoorbeeld, zat bij de groep landen met de laagste vruchtbaarheid (lager dan België), terwijl dat land minder te kampen had met instabiliteit, oorlogsdreiging en economische onzekerheid dan vele andere landen (waaronder België) (Van Bavel, 2008).

De conclusie luidt dat, tot bewijs van het tegendeel, we geen speciale 'crisistheorie' voor het interbellum nodig hebben om te begrijpen waarom de vruchtbaarheid toen zo laag was. Naarmate de secularisering vorderde, gingen nieuwe generaties van echtparen niet alleen in steeds grotere getale een kroostrijk gezin vermijden, groeiende delen van de bevolking – wellicht met name de geseculariseerde delen van de bevolking – bleven kinderloos of hielden het bij hooguit één kind.

Tijdens en na de Tweede Wereldoorlog werd de dalende vruchtbaarheidstrend echter omgebogen. De naoorlogse babyboom, die de belangrijkste oorzaak is van de versnellende vergrijzing vanaf 2010, wordt meestal toegeschreven aan het naoorlogse optimisme. Maar ook dat is meer een assumptie dan een wetenschappelijk bewezen feit. Het valt trouwens op dat de (overwegend Waalse) arrondissementen die de laagste Princeton vruchtbaarheidsindicatoren haalden tijdens het interbellum de sterkste heropleving kenden tussen 1930 en 1961. In nogal wat Vlaamse arrondissementen was er van heropleving van de huwelijksvruchtbaarheid tijdens de babyboom niet of nauwelijks sprake (Jadin, 1967). De oorzaken van de babyboom verdienen niet alleen voor België maar ook internationaal terug een prominente plaats op de demografische onderzoeksagenda.

Jan Van Bavel & Annelien Baert

APPENDIX

	% kinderen	% 1 kind	% 2 kinderen	Nuptial. fm	% oort. gehuwd 20-24 jaar	Werkloosheidsindex	Secularisering 1979	% urban
VLAANDEREN								
Antwerpen	24.95	28.76	20.15	61.8	41.7		51.3	78.8
Mechelen	19.20	24.64	19.56	59.3	40.2		42.1	49.1
Turnhout	13.15	18.87	18.01	55.6	39.0		22.6	36.5
Antwerpen	22.21	26.59	19.74			145		
Hasselt	14.23	18.98	18.93	56.6	37.9		24.2	37.2
Maaseik	12.66	13.39	14.85	49.1	27.2		19.6	0.0
Tongeren	15.31	17.46	18.28	49.9	27.8		33.5	9.9
Limburg	14.27	17.38	17.91			48		
Aalst	17.65	23.20	20.05	55.9	34.7		38.2	27.4
Dendermonde	18.18	22.76	18.98	56.0	34.1		40.3	39.3
Eeklo	20.09	22.99	19.62	55.5	36.3		33.9	35.5
Gent	26.72	28.14	18.55	57.4	35.9		46.9	51.8
Oudenaarde	19.49	23.14	18.45	51.5	27.0		48.6	21.5
Sint-Niklaas	19.17	23.20	19.21	56.6	37.1		30.4	51.8
Oost-Vlaanderen	21.81	25.06	19.04			138		
Brugge	19.51	21.93	19.73	52.2	31.6		29.7	35.6
Diksmuide	18.97	17.19	18.8	50.8	26.1		27.4	0.0
Ieper	20.22	21.01	19.74	56.3	34.4		29.7	32.5
Kortrijk	23.54	24.87	18.48	60.0	39.8		45.2	50.4
Oostende	21.98	23.02	19.86	56.3	37.5		43.8	48.0
Roeselare	20.46	20.72	18.66	53.4	31.1		20.9	38.4
Tielt	18.99	16.14	17.23	45.3	21.3		16.0	16.6
Veurne	20.91	21.09	20.02	55.5	34.4		44.2	0.0
West-Vlaanderen	21.16	21.98	19.06			121		

Kleine gezinnen en kinderloosheid tijdens het interbellum in België

BRABANT							
Brussel	31.44	30.99	18.48	59.9	40.2	53.4	77.2
Leuven	17.42	23.52	19.76	58.0	38.5	42.9	27.9
Nijvel	23.66	30.50	21.70	65.8	48.6	71.8	12.9
<i>Brabant</i>	<i>28.41</i>	<i>29.79</i>	<i>19.04</i>			75	
WALLONIE							
Ath	22.02	32.27	23.16	65.0	45.5	64.4	12.7
Bergen/Mons	21.82	34.30	23.30	71.0	58.2	78.5	55.0
Charleroi	27.48	33.68	20.64	71.7	60.5	79.0	61.1
Thuin	23.52	32.69	22.55	70.6	59.1	71.3	16.6
Tournai/ Doornik	24.91	30.05	20.97	62.1	42.6	66.6	22.8
Zinnik/Soignies	25.19	32.24	20.99	70.3	56.9	75.4	32.2
<i>Henegouwen</i>	<i>24.90</i>	<i>33.01</i>	<i>21.66</i>			54	
Huy	26.14	29.23	19.80	61.3	39.9	70.4	14.4
Liège/Luik	30.66	31.11	18.96	63.9	43.4	75.8	63.1
Verviers	26.65	24.45	19.21	52.3	25.9		28.2
Waremme	19.59	27.72	21.39	58.6	37.2	65.9	0.0
<i>Luik</i>	<i>28.55</i>	<i>29.21</i>	<i>19.27</i>			114	
Ardon/Aarlen	20.92	24.96	22.53	61.4	43.9	50.7	27.4
Bastogne	16.53	17.73	18.41	44.2	20.5	40.6	0.0
Marche	20.13	21.22	20.22	49.5	23.9	49.8	0.0
Neufchâteau	17.66	19.77	21.65	50.1	26.7	46.8	0.0
Virton	17.26	24.05	24.19	56.5	37.9	61.2	0.0
<i>Luxemburg</i>	<i>18.54</i>	<i>21.62</i>	<i>21.53</i>			57	
Dinant	21.57	24.29	22.58	56.3	34.8	48.2	0.0
Namur/ Namen	23.46	28.94	22.29	63.2	45.5	63.2	14.9
Philippeville	20.56	29.00	24.76	60.1	40.6	52.3	0.0
<i>Namen</i>	<i>22.54</i>	<i>27.89</i>	<i>22.77</i>			87	
BELGIE	24.31	27.69	19.82	60.2			45.9

Tabel A: *Kinderloosheid en percentage echtparen met één of twee kinderen: indicatoren voor nuptialiteit, werkloosheid, secularisering en urbanisering naar arrondissement of provincie in 1930*

BRONNEN

- De Princeton vruchtbaarheids- en nuptialiteitsindicatoren, de cijfers over de urbanisatiegraad en de seculariseringsindex van de arrondissementen werden gedownload van de data-archieven van het *Office of Population Research* van *Princeton University*: <http://opr.princeton.edu/>
- De werkloosheidscijfers werden berekend op basis van Vanthemsche (1988; 1989) volgens de methode zoals uitgelegd in de tekst.
- De cijfers over echtparen naar aantal kinderen in leven werden gehaald uit de publicaties over de volkstellingen van 1930 en 1947 (die ook samenvattingen voor de volkstellingen van 1910, 1920 en 1930 geeft):
 - *Recensement général du 31 décembre 1930: Population. Tome VIII*. (1935). Brussel: s.n.
 - Institut National de Statistique. (1951). *Recensement général de la population, de l'industrie et du commerce au 31 décembre 1947. Tome VI: Recensement des ménages*. Brussel: INS.
- De citaten uit *De Bond*, *Het Verbond*, *De Stem der Vrouw* en *L'International Féminin* en de bijhorende bronvermeldingen zijn overgenomen uit Van den Abele (2008).

LITERATUUR

- Anderson, M. (1998). Highly restricted fertility: Very small families in the British fertility decline. *Population Studies*, 52(2), 177-199.
- Celis, K. (1996). Abortus in België 1880-1940. *Belgisch Tijdschrift Voor Nieuwste Geschiedenis*, XXVI(3-4), 201-240.
- Chesnais, J.-C. (1986). *La transition démographique: étapes, formes, implications économiques: étude de séries temporelles (1720-1984) relatives à 67 pays*. Paris: PUE.
- Coale, A. J., & Treadway, R. (1986). A summary of the changing distribution of overall fertility, marital fertility, and the proportion married in the provinces of Europe. In: A. J. Coale, & S. C. Watkins (eds.), *The decline of fertility in Europe* (pp. 31-181). Princeton (N.J.): Princeton University Press.
- Debuisson, M., Eggerickx, T., Hermia, J.-P., & Poulain, M. (2000). *L'Evolution de la population. Age et le sexe* (Monographie no. 1 du recensement de la population et des logements au 1er mars 1991 No. 1). Bruxelles: INS/SSTC.
- De Koster, M. (2001). *Kostbare kinderen. De kinderbijlag in België, 1921-1945*. Tiel: Lannoo/VKGC.
- Fallon, V. (1934). *La population belge et son avenir*. Bruxelles: Ligue des familles nombreuses de Belgique.

Kleine gezinnen en kinderloosheid tijdens het interbellum in België

- Lestay, P. (1979). *La fécondité des pays occidentaux de 1870 à 1970*. Paris: INED/Presses Universitaires de France.
- Frejka, T., & Sardon, J.-P. (2004). *Childbearing trends and prospects in low-fertility countries. A cohort analysis* (European Studies of Population No. 13). Dordrecht: Kluwer.
- Goldberger, A. (1991). *A Course in Econometrics*. Cambridge (Massachusetts)/London (England): Harvard University Press.
- Jadin, L. (1967). Aspects régionaux de la fécondité en Belgique depuis 1930 : analyse démographique. *Recherches Economiques De Louvain*, 33(4), 341-376.
- Lesthaeghe, R. (1977). *The decline of Belgian fertility, 1800-1970*. Princeton (N.J.): Princeton University Press.
- Lesthaeghe, R., & Surkyn, J. (2006). Grondslagen en verspreiding van de Tweede Demografische Transitie. *Justitieel Verkenningen*, 32(3), 75-102.
- Lesthaeghe, R., & van de Kaa, D. J. (1986). Twee demografische transities? In: R. Lesthaeghe, & D. J. van de Kaa (eds.), *Bevolking: groei en krimp (Boekaflevering van Mens & Maatschappij, vol 61)* (pp. 9-24). Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Peeters, E. (2008). Een dubbelzinnige erfenis, Belgische seksuologen over vrouwenemancipatie en nieuwe mannelijkheid in het interbellum. *Belgisch Tijdschrift Voor Nieuwste Geschiedenis*, 38(3/4), 437-459.
- Preston, S. H., Heuveline, P., & Guillot, M. (2001). *Demography: Measuring and modeling population processes*. Oxford: Blackwell.
- Rowland, D. T. (2007). Historical trends in childlessness. *Journal of Family Issues*, 28(10), 1311-1337.
- Sardon, J.-P. (1995). Indice de Coale, indices comparatifs, génération moyenne, indicateur conjoncturel et composantes. *Population*, 50(1), 170-176.
- Snijders, T. A. B., & Bosker, R. J. (1999). *Multilevel analysis. An introduction to basic and advanced multilevel modeling*. London / Thousand Oaks: Sage.
- Sobotka, T. (2004). *Postponement of childbearing and low fertility in Europe*. Groningen / Amsterdam: Rijksuniversiteit Groningen / Dutch University Press.
- Van Bavel, J. (2006). Multicausaliteit en multicollineariteit bij meervoudige regressie. *Tijdschrift voor Sociologie*, 27(4), 351-375.
- Van Bavel, J. (2008). *Subreplacement fertility in the west before the baby boom. Current and contemporary perspectives* (ID Working Paper 2008-1). Brussel: VUB Interface Demography.
- Van Bavel, J., & Bastiaenssen, V. (2008). *De recente evolutie van de vruchtbaarheid in het Vlaamse Gewest. update 2007* (ID Working Paper 2008-3). Brussel: VUB Interface Demography.
- Van den Abeele, A. (2008). *Inhoudsanalyse van populaire publicaties rond de lage vruchtbaarheid in België tijdens het Interbellum*. Brussel: Master-thesis van de Faculteit voor Economische, Sociale en Politieke Wetenschappen en Solvay Business School, ingediend tot het behalen van de graad van Master in de Sociologie.

Jan Van Bavel & Annelien Baert

- Veys, D. (1983). *Cohort Survival in Belgium in the Past 150 Years. Data and life table results, shortly commented*. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven, Sociological Research Institute.
- Wattelar, C., & Wolsch, G. (1967). *Etude Démographique de la Nuptialité en Belgique*. Louvain: Université Catholique de Louvain.